

Norsk Folkemuseum på Bygdøy i Oslo åpner i 2019 en ny og stor kulturhistorisk utstilling som skal vise borger-skapets og embetsstandens betydning for fremveksten av det moderne Norge. Utstillingen spenner over tidsrommet fra 1600 til 1914, en periode der Norge gjennom økende handel og kulturutveksling tok stadig mer del i større globale forbrukstrender og idéstrømninger. Norsk Folkemuseum vil sette søkelys på enkeltmen-nesker som gjennom sine handlinger skapte nye forut-setninger for fremtiden. I en serie artikler vil Aftenposten Historie ta for seg de forskjel-lige tidsepokene og de som bidro til å sette sitt preg på dem.

SLIK BLE NORGE FORMET

Da utenlandsk samfunnselite styrte Norge

Den kongelige prosesjonen foran det mektige Christiansborg Slot i 1772 gir et inntrykk av hvor stort og fjernt det kongelige København må ha fortonet seg i forhold til den norske provinsen. Carl Frederik Stanleys tegning fra 1779 viser kong Christian 7.s karet som passerer slottsplassen dagen etter kuppet mot legen og politikerer Johann Friedrich Struensee, som var den egentlige makt-haver i Danmark i perioden 1770-1772.

Tilhører Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Sophus Bengtsson

Gjennom flere århundrer var det i hovedsak innvandrere som styrte Norge. De og deres etterkommere gikk i spissen for det nye som skjedde i riket. En europeisk overklasse moderniserte landet.

AV ULF
ANDENÆS
Journalist

Tidligere avdelingsleder, utenrikskorrespondent og reporter i Aftenposten. Historiker med utdannelse fra Oslo og Oxford.

Under dansketiden kunne kongen i Køben-havn feste grepet om Norge. Det hadde fått

desto sterkere tak etter reformasjonen i 1537, da den gamle norske staten hadde gått til grunne, og kronen på verket ble satt etter innføringen av det uinnskrenkede enevelde i 1660.

Makthaverne i København bygget opp et vidt forgrenet apparat for å sikre herredøm-met over det uveisomme og kronglete landet i nord. Til tider hadde det vært lensherrer og forhatte futer som holdt styr på undersåttene, men etter hvert ble forvaltningen på kongens vegne overlatt embetsmennene, utdannet ved universitetet i København.

Portrettene viser James Collett (1655–1727) og Karen Leuch (1666–1745). James Collett har en historie som er typisk for utlendinger som slo seg ned i Norge. Han var født i London og virket i Drammen og Christiania fra 1676 som «faktor» eller agent for engelske trelasthandlere. Etter hvert ble han den største trelasthandleren i Christiania og en av byens rikeste menn, ikke minst fordi han knyttet seg til en velstående Christia-niafamilie gjennom handelsforbindelser og giftermål. Den utvalgte var Karen Leuch, som han giftet seg med i 1686. Hennes far, Peder Nielsen Leuch, var opprinnelig skreddersvenn og kramkar, men arbeidet seg frem og ble trelasthandler og rådmann i Christiania. Han er et godt eksem-pel på at det også for driftige nordmenn i 1600-tallets Norge var mulig å svinge seg opp fra en beskjeden sosial bakgrunn gjennom egen dyk-tighet og strategiske giftermål.

Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum

Nordmenn i bakleksa

I Norge fantes ingen høyere utdanning ut over katedralskolenes nivå, inntil det som etter hvert fikk navn av Krigsskolen, ble opprettet som landets eneste høyere lærested i 1750. Universitet kom først i 1811. Tidens viktigste arsenal for utbredelse av ny kunnskap og nye ideer – boktrykkeriene – kom til Norge som praktisk talt det siste landet i Europa: I 1643, to hundre år etter at Gutenberg utviklet boktrykkerkunsten, fikk Norge sitt første trykkeri. Denne forsinkelsen medvirket til at det norske skriftspråket forsvant. Selv Island hadde fått trykkeri over 100 år før. Nordmennene hadde havnet i bakleksa. Ikke så merkelig under slike tilstander at embetsstanden og det høyere borgerskapet var dominert av folk som hadde kommet utenfra og deres etterkommere. Ikke bare i styringsverket var det slik. Også i det økono-

miske liv utenom bondesamfunnet inntok utenlandske næringsdrivende en ledende rolle. I alle land i Europa fantes mange slekter innen samfunnseliten av utenlandsk herkomst. Spesielt for Norge under dansketiden var at dette innslaget ble overveldende.

Utlendingenes inntog

I vårt land, der det fantes lite tilbake av adel, og enda mindre av gammel norskættet adel, ble det oftest embetsmennene og borgerska-pet som gikk i spissen for nyskaping – i tanker og ideer, i sed og skikk, i nye hjelpemidler og nye varer. Dette er blant de historier som fortelles når Folkemuseet i 2019 åpner sin nye utstilling som skal vise hvordan det moderne Norge ble formet fra 1600-tallet og frem mot vår tid. Utstillingen vil vise hvem de var og hvor-

dan de levde, menneskene som utgjorde dati-dens borgerskap og embetsstand. De kjente familienavn blant disse samfunnsgrupper lød nesten som et fast refreng om at slektenes norske stamfedre hadde kom-met hit til landet utenfra. Vi ser det i de slektshistoriske fremstillin-ger over kjente norske familier. Et eksempel er verket *Norske Slægter*, utgitt i to bind i 1912 og 1915, som ifølge redaktøren, Haagen Krog Steffens, skulle omfatte slekter «som gjennom to eller flere generasjoner hadde skabt og bevaret en banebrydende eller grunnlæ-ggende og betydningsfuld Stilling eller Posi-tion i vort Samfund – politisk, kunstnerisk, videnskabelig, literær eller social». Norge tok imot En stikkprøve, om vi nøyer oss med de tre første bokstaver i dette verkets alfabetiske

Norge i århundret etter reformasjonen er blitt sammenlignet med et koloniterritorium, der de innfødte drev med sitt og endringer ble satt i gang av dem som kom utenfra, et land som kunne brukes til å hente ut råvarer, enten det var fisk, trelast eller bergverkenes malm.

Bokbindergården på Norsk Folkemuseum, som sto i Tollbugata 14 fra midten av 1600-tallet og frem til 1915. Fra slutten av 1600-tallet var huset eid av bokbinder, forlegger og bokhandler Frederik Jacobsen Brun, som bygde det ut i flere omganger frem til sin død i 1741. København fikk sitt første boktrykkeri allerede i 1482. Først 160 år senere, tidlig på 1640-tallet, kom de første boktrykkere fra København til Norge. Disse hadde i begynnelsen til dels store vansker med å leve av å trykke bøker i Norge. Langt større lykke gjorde bokbinder og forlegger Brun, som kjøpte materie (uinnbundne bokark) i København, og bandt og solgte bøkene på marke-der i Christiania og Bergen. Ved sin død etterlot han seg 12.500 riksdaler – en veldig penge-sum. Leselysten synes å ha vært stor nok, men forholdene var enda for små til en større hjemlig bokproduksjon. Danmark skulle spille en stor rolle i norsk bokproduksjon helt frem til William Nygaard (1865–1952) gjennom oppbyggingen av Aschehoug forlag på slutten av 1800-tallet skapte et forlag som kunne konkurrere med de store danske forlagshus.

Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum

fremstilling: Slekten *Aall* kom fra Danmark via England på 1700-tallet, fulgt av *Aars* fra Ålborg-trakten i Danmark i samme århundre, og *Ameln*, innvandret til Bergen fra Tyskland på tidlig 1700-tall. Slekten *Anker* ble hevdet å ha svenske røtter, men dette var omdiskutert. Videre: *Astrup* fra Hvidding i Slesvig kom til landet i årene rundt 1700. *Aubert*, fransk slekt fra Lorraine, til Norge på 1700-tallet. *Barth* kom fra Tyskland som fagfolk til berg-verksdriften på Kongsberg på 1600-tallet. *Cappelen* fra Tyskland til norske jernverk på 1600-tallet. *Castberg* fra Danmark, trolig Kast-bjerg sogn i Randers, til Norge som embets-menn på 1600-tallet. *Christie* fra Skottland til Bergen på samme tid. *Coldevin*, «antagelig nederlandsk eller tysk opprinnelse», til Norge tidlig på 1600-tallet. *Collett* fra England til Christiania på slutten av samme århundre.

De norske navn

Slik kunne man fortsette alfabetet igjennom. Hva sto tilbake som de opprinnelige norske navnene, de som pekte mot slekter som hadde levd lenge i landet, med innfødte nor-ske forfedre? Dem fant man enten i de gamle norske gårdsnavn og stedsnavn, stundom i forvansket form, eller i navnene som endte på -sen, storparten av dem, men ikke alle av disse heller. Blant dem som hadde kommet utenfra, var også enkelte av de fremste slekter med navn som sluttet på -sen, i det minste om de var fornemme nok, i likhet med bankier- og fabrikkeierfamilien *Andresen* fra Tønder i Dan-mark på tidlig 1800-tall, eller godseierfami-lien *Mathiesen* med opphav i Slesvig. Det hører med til vår historie at slekten til selve nasjonalhelten, Fridtjof *Nansen*, hadde kommet fra Danmark, opprinnelig Slesvig, på 1700-tallet. Slekten til landets mest berøm-te musiker, Edvard *Grieg*, hadde kommet fra Skottland til Bergen i samme århundre, og slekten til landets største dikter, Henrik *Ibsen*, fra Danmark til Bergen, også den på 1700-tal-let, ifølge historikerne som har gransket nordmenns stamtrær.

Det nye fedreland

Hva som kjennetegnet alle disse familiene av utenlandsk opphav, var at de meget raskt, i høyden etter et par slektledd, regnet seg som ekte nordmenn, patriotiske som noen, og de færreste tenkte lenger på dem som noe annet enn norske. Dette ble ekstra tydelig da utsendingene til riksforsamlingen på Eidsvoll i 1814 slo ring og sverget hverandre «evig og tro til Dovre faller». Om man så bort fra bonderepresen-tantene, hadde en tilsvarende høy andel av grunnlovsfedrene bakgrunn fra familier som hadde kommet til Norge utenfra, med «Grunnlovens far» Christian Magnus *Falsen* i spissen – hans herkomst var av en dansk

adelsslekt fra Sjælland. Den første stortings-presidenten, Wilhelm F. K. *Christie*, beundret for sin lysende innsats som vokter av Norges interesser i dette skjebneåret, var av en fami-lie innvandret fra Skottland. Et nytt land for de danske Naturlig nok kom den største gruppen av innvandret samfunnselite fra Danmark. Det

fortsatte å være slik også en tid etter at dan-skekongens styre tok slutt i 1814, fordi det språklige og kulturelle fellesskapet med Dan-mark varte frem til fornorskingen av vårt skriftspråk tidlig på 1900-tallet. (Blant de dan-ske slektsnavnene i Norge var *Bang*, *Bjelke på Austråt*, *Borch*, *Borchsenius*, *Boye*, *Brochmann*, *Dons*, *Dybwad*, *Egeberg*, *Egede*, *Fabricsius*, *Friis*, *Garmann*, *Gedde*, *Gram*, *Grüner*, *Hansteen*, *Her-*

aleb, Holmboe, Huitfeldt, Jakhelln, Juell, Kaas, Kierulf, Klingenberg, Knagenhjelm, Knap, Koefoed, Krag, Lous, Meidell, Meinich, Midelfart, Motzfeldt, Muus, Nissen, Rosenvinge, Rye, Schiøtt, Schiøtz, Schnitler, Schou, Sommerfeldt, Steenstrup, Stub, Suhm, Thaulow, Thiis, Treschow, Vibe, Vogt, Werenskiold, Wiel.)

Fra Slesvig og Tyskland

Ikke minst er det blant borgerskap og embetsstand et hopetall av familier med stamtavle fra danskekongens hertugdømmer Slesvig og Holstein, et grenseområde mellom det danske og det tyske (*Angell, Bull, Butenschøn, Dunker, Eckhoff, Gude, Hambro, Hausmann, Holst, Hornemann, Irgens, Lange, Lindemann, Scheel, Schmidt, Schreiner, Selmer, Sverdrup*).

I tillegg kom mengdevis fra lenger sør i Tyskland, noen av dem hjulpet nordover ved at danskekongens tyske land Slesvig og Holstein ble en mellomstasjon (*Backer, Baumann, Brandt, Brodtkorb, Busch, Bøckmann, Elster, Fasting, Fleischer, Frisch, Fürst, Gade, Giæver, Gran, Grosch, von Hanno, Hartmann, Hegermann, Hertzberg* (også en dansk familie av samme navn), *Holtermann, Kaltenborn, Konow, Koren, von Koss, Lindeman, Lossius, Lowzow, Løvenskiold, Martens, Monrad, Mowinckel, Rieber, Ruge, Ræder, Rømcke, Sars, Schlytter, Schwach, Seip, Trampe, Wesenberg, Zetlitz, Zimmer*). For ikke å glemme de tyske hanseatene som kom til Bergen (*Friele, Jordan, Kahrs, Kroepelien, Krohn, von der Lippe, Magnus, Meltzer, Mohn, Wiese* med flere).

De engelske, hollandske og franske

Mange av dem som kom fra Danmark, hadde sin opprinnelige herkomst fra Tyskland (*Platou, Rode, Wedel-Jarlsberg* og en rekke andre). I tillegg til de skotske som er nevnt, kom noen fra England (*Bennett, Collett, Fearnley, Major, Parr, Thams, Wright*). En og annen kom fra Sverige (*Hagelin*), skjønt mye av den svenske innvandring kom litt senere, etter at Sverige hadde skiftet fra å være fiendeland til unionspartner.

Noen var fra Nederland (*Geelmuyden, Greve*) eller Frankrike (*Aubert, Bretteville, Cicignon, Haffner, Lorange, Michelet*). Noen av de franske var hugenotter, dvs. forfulgte protestanter (*Monclair*). Stundom en mellomting: *Coucheron* ble opplyst å tilhøre en fransk slekt der den norske stamfar var født i Nederland. Slekten *Munthe* beskrives med opphav delvis fra det den gang danske Skåne og delvis fra Flandern. Slekten *Heftye* kom fra Sveits. Slekten *Ramm* skal ha sin stamfar fra baltiske Kurland.

Slekter med status

Disse familienavn er hentet fra slektshistorikernes opplysninger og utgjør et begrenset, lite streiftog blant de utenlandske slektene som kom til Norge. Det er en vrimmel av dem

Denne staselige mannen malt av en ukjent kunstner på 1670-tallet er lensherre og Norges rikes kansler Ove Bjelke (1611–1674). Han var en ledende representant for den norske adelen på 1600-tallet. Bjelke var arving til det store adelsgodset på Austrått i Sør-Trøndelag, som kom fra hans tippoldemor, fru Inger til Austrått. En rekke ledende adelslekter i Skandinavia var inngiftet i Bjelke-slekten. Øverst i portrettets venstre hjørne kan vi se en oversikt over Bjelkes karriere.

Tilhører Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Kit Weiss

Dette ungdomsportrettet fra 1625 skal antagelig forestille danskfødte Hannibal Sehested (1609–1666) som 16-åring. I likhet med mange andre adelsmenn reiste Sehested rundt i Europa i sine unge år og fikk undervisningen og dannelsen som var forventet i det sosiale sjiktet han hørte til. I løpet av de 10 årene han var på reise, studerte han og pleiet sine forbindelser til kongehuset gjennom oppdrag som hoffjunker for kong Christian 4. og hoffmester for hans sønn Valdemar Christian. I 1636 ble Sehested forlovet med kongens 10 år gamle datter Christiane, og de inngikk noen år senere det som er omtalt som et mindre lykkelig ekteskap. Sehested var stattholder i Norge i årene 1642–1651. Han ble særlig kjent for sin effektivisering av statsfinansene i Norge og ikke minst for å ha gitt navn til den såkalte «Hannibalfeiden» under krigen mellom Danmark-Norge og Sverige i 1643–1645 etter å ha bygget opp en egen norsk hær.

Foto: Norsk Folkemuseum

i tillegg som ikke er nevnt her. Et forbehold: Stundom har ulike familier med ulik bakgrunn samme navn, og blant enkelte av dem hersker uenighet om familiens avstamning. Familienavnene av dansk-tysk eller annen utenlandsk herkomst hadde ofte høy sosial status, vanligvis høyere enn de innfødte nordmenns gårdsnavn og sen-navn. Årsaken til det lå i dagen: Selv om det også fantes noen faren-de håndverkersvenner, skreppekarere og gjøglere blant utlendingene, var det i stor utstrekning en samfunnselite som hadde

innvandret, ofte høyt på strå i møtet med den innfødte norske allmuen. Derfor syntes noen at det hørtes flottere ut med navn som kunne minne om embetsmannskultur og sosietet fra den store verden, sammenlignet med våre hjemlige Hansen, Nilsen og Teigen.

Norge gjennom bølgedalen

Hvorfor hadde det gått så sterkt tilbake med den gamle norske samfunnseliten fra middelalderen at folk utenfra overtok ledelsen? Det er et spørsmål som er blitt utrettelig

diskutert blant våre historikere gjennom generasjoner.

Denne utviklingen hadde kommet i gang under den dypeste bølgedalen i landets historie, etter svartedauden, da det norske samfunnet lå nede for telling og de danske unionskongene begynte å sende sine menn til Norge. De norske stormenn og adelsmenn hadde delvis «sunket ned i bondestand», som det het, fordi da pesten hadde etterlatt ødegårder og ledig jord over hele landet, var det ikke like nødvendig som tidligere for almuefolk å slite for en godseier.

Det fåtall av norske adelsslekter og høvdingeslekter som hadde greid å opprettholde sin posisjon, var blitt inngiftet i danske og enkelte svenske stormannsslekter. I noen sjeldne tilfelle levde gamle adelsslekter av norsk opphav videre, i likhet med *Galtung*-slekten, med sitt sete fra middelalderen på Torsnes i Hardanger.

Beskjedne ravnekroker

Med unntak av Bergen var de fleste byene i Norge etter europeisk målestokk noen beskjedne ravnekroker med en ikke særskilt velutviklet lokal kjøpmannsstand. Hva Bergen angikk, hadde tyske hanseater og andre utlendinger slått under seg innbringende deler av handelen der.

Kunne det tenkes at Norges gjenværende innbyggere etter svartedauden hadde hen-

Betydningen av slektsforbindelser og familieallianser kan leses på denne kisten som har tilhørt Ove Bjelke. Fra venstre mot høyre ser vi foruten årstallet 1662 (nederst) initialene og våpenskjoldene til Bjelke selv og hans tre hustruer: fru Maren Juel (FMI), fru Regitze Gedde (FRG), herr Ove Bjelke (HOB) og fru Hedvig Lindenow (FHL). De tre hustruene tilhørte gamle danske adelsslekter, og deres fedre hadde fremtredende posisjoner i dansk-norsk samfunnsliv som riksråd, stattholder og stiftsamtmann i Norge. Ove Bjelke giftet seg første gang i 1642, men fru Maren døde allerede året etter, antagelig i barselseng, bare 21 år gammel. Deretter giftet han seg i 1647 og fikk 10 år sammen med Regitze, som døde 29 år gammel i 1657. I 1660 giftet han seg for tredje gang med Hedvig Lindenow (1635–1678), som overlevde ham.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

dene så fulle med å holde i hevd mest mulig av den forlatte jorden som kunne dyrkes opp på nytt, at de ikke hadde overskudd til stort annet? Noen av de lærde har ment det. Lignende forklaringer er forsøkt gitt på tilbakegangen i norsk sjøfart, som siden før vikingetiden hadde vært så avgjørende for næringsgrunnlag og impulser utenfra.

Et land med muligheter

Muligheter hadde åpnet seg for nykommere som hadde bidrag å gi på mange områder der nordmennene selv ikke hadde greid å henge med. Noen av nykommerne hadde kapital. Mange kom som fagfolk innen bergverk, avansert håndverk og byggekunst, ikke minst fra Tyskland, eller de drev handel.

Norge i århundret etter reformasjonen er blitt sammenlignet med et koloniterritorium, der de innfødte drev med sitt og endringer ble satt i gang av dem som kom utenfra, et land som kunne brukes til å hente ut råvarer, enten det var fisk, trelast eller bergverkenes malm.

De få utvalgte

Smått om senn tok det til å jevne seg ut. Noen av de innfødte norske fra familiene som hadde levd lenge i landet, viste boklige evner, fikk studere og ble opphøyet i embetsstanden. Men det var en lang og kostbar vei å gå, forbeholdt de få utvalgte, ettersom de måtte ut av landet for å komme til et universitet. Noen av de opphavelige norske kunne gjøre

Portrettet av Anna Vogt (1683-1766) er antagelig malt omkring 1699. Det året ble hun 16 år gammel gift med 43 år gamle Herman Krefting, arving til Bærums Jernverk. Anna var datter av kjøpmann og sagbruks-eier Paul Vogt i Christiania. Slektene Vogt og Krefting har begge tyske røtter. Herman Kreftings besteforeldre innvandret til Norge fra Bremen og spilte en betydelig rolle i å modernisere norsk jernverksindustri på 1600-tallet. Sønnen Johan gikk i farens fotspor og kjøpte Bærums Jernverk i 1660. Han giftet seg med Annichen (Anna) Felber, som kom fra en prøyssisk slekt. Etter at mannen døde, drev Anna Felber verket videre. Sønnen Herman d.y. fikk først overta da hun døde i 1701. Selv døde han allerede i 1712. Den unge enken, Anna Krefting, gjorde som sin svigermor – overtok driften av verket. Med myndig hånd drev hun det videre i mer enn 50 år. På den tiden var Bærums Verk Norges største industribedrift, men det var ikke uvanlig på denne tiden at enker valgte bort et nytt ekteskap for å fortsette virksomheten i handel, håndverk og industri. Anna Krefting og hennes svigermor Anna Felber viser at kvinner hadde stort handlingsrom på 1600- og 1700-tallet. Ikke bare som enker, men også som gifte kvinner tok de aktivt del i forretningsvirksomheten på en ganske annen måte enn det de fikk anledning til senere.

Foto: Bjørg Disington/Norsk Folkemuseum

Portrett av Johan Henrik Andresen (1815-1874). Slekten Andresen kom til Norge fra Slesvig. Slektens stamfar i Norge er Nicolai Andresen (1781-1861), som ble kjøpmann og bankier i Christiania. En av hans sønner, Carl Ferdinand Andresen (1824-90), ble sølvverksdirektør, mens broren Johan Henrik Andresen ble fabrikk-eier. I 1849 kjøpte han J.L. Tiedemanns Tobaksfabrik, og arbeidet denne opp til en lønnsom mønsterbedrift. Som fremgangsrik industri-mann på midten av 1800-tallet representerer Johan Henrik Andresen et nytt industriborgerskap som kulturelt og politisk snart skulle true «embetsadelens» posisjon. Senere generasjoner av eiere, alle med navnet Johan Henrik Andresen, utvidet bedriften til nye virksomheter. Tiedemanns Tobakk ble i slektens eie frem til Johan Henrik Andresen (født 1961) solgte bedriften i 2008. Dette portrettet er en kopi av et eldre fotografi tatt hos fotograf Borgen i Christiania. Trolig var originalen et kabinett- eller visittkort. De kom på moten rundt 1860, som de første fotografiske portrettene på papir. Foto: Borgen Atelier/Norsk Folkemuseum

lykke som handelsmenn og kjøpmenn. Og der sjøen var nær, vokste det frem en kystkulturens samfunnselite av norske skippere og redere.

Lenge måtte embetsmennene på landet for en stor del leve av hva deres embetsgårder kunne innbringe. Særlig i byene var det mange embetsmenn som måtte spe på inntekten ved å drive egen næringsvirksomhet.

En opplyst offentlighe

Samtidig merkes spor av en opplysningstid, med en samfunnsbevisst offentlighet som

spiret frem, først og fremst blant noen av de velutdannede embetsmenn, men også i det høyere borgerskapet.

I samme retning virket det at skoleplikt ble innført for landets barn, opprinnelig med det siktemål å sikre en kristelig oppdragelse for alt folket gjennom obligatorisk konfirmasjon fra 1736. En virkning av dette var at de brede lag av nordmenn i løpet av noen generasjoner hadde lært å lese.

En norskpresse

I mellomtiden så landets første aviser

dagens lys, underkastet eneveldets strenge sensur. En innvandret tysker, Conrad Schwach fra Pommern, startet Norske Intelligenz-Seddeler i Christia-
nia 1763, i starten en uanselig firesiders bladlapp. Aller først ute var den danske boktrykker Peter Poulsen Nørvig med Den Ridende Mercurius i Bergen 1721, men den ble stoppet etter et år.

I 1765 startet Bergens borgermester Ole Brose Bergens Adresse-Contoires Efterretninger. I 1767 kom Tronhiems Adresse-Contoires Efterretninger, senere Adresseavisen, i dag landets eldste fortsatt utkommende avis. Fra 1778 ble Provinzialblade utgitt i Bergen av Claus Fasting, med et anstrøk av litterært tidsskrift, det første i sitt slag hos oss.

Ekteskapet, en familieallianse

I en tid uten noen velferdsstat bygget det sosiale sikkerhetsnettet på familien og på de forbindelser man var i stand til å bygge opp for seg og sine. Desto viktigere var det å grunnfeste familieallianser gjennom giftermål. Fornuftsekteskap mellom slekter som passet sammen, var vanlig, for å sikre verdier og bevare og utvide eiendom. Det gjaldt aller mest blant rikfolk med store formuer.

Mange av de embetsmenn og handelsmenn som hadde kommet til Norge utenfra, knyttet ekteskapsbånd med lokale norske familier.

I en studie fra Trondheim beskriver historikeren Ida Blom hvordan unge menn kom fra England, Skottland, Nederland, Danmark og Tyskland for å lære seg kjøpmannskap i

Ditlev Vibe (1670–1731) var stattholder i Norge i årene 1721–1731. Han vokste opp med kronprins Frederik, som ga Vibe en rekke embeder da han ble konge. Vibe var kong Frederik 4.s nære rådgiver inntil han frarådet kongen å inngå ekteskap med elskerinnen Anna Sophie Reventlow etter dronning Louises død i 1721. Kongen giftet seg, og Vibe ble isteden utnevnt til stattholder i Norge. I denne rollen gjorde Vibe seg bemerket ved å ta bøndernes side i konflikter som ville svekke deres inntektsgrunnlag. Han motarbeidet den ærekjære biskop Bartholomæus Deichman i Christiania, som ønsket å innynde seg hos kongen ved å øke hans inntekter på bøndernes bekostning. Danskfødte Vibe var heller opptatt av å utvikle næringslivet i Norge. I 1725 overtok han godset Rosendal i Hardanger. Han døde i sin bolig på Bygdøy kongsgård den 5. oktober 1731 og ble begravet i St. Petri kirke i København.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

byens handelshus. Norges fisk, trelast og malm kunne handles mot de utenlandske kornvarer, tøyvarer, vin, brennevin, krydder, tinnvarer, tobakk og annen import.

Noen av nykommerne, ikke minst fra Slesvig, slo seg ned, giftet seg med kvinner fra byens kjøpmannsstand og bygget opp sin handel. Begge familier kunne sikre sine interesser og oppnå en grad av trygghet: Mannen utenfra fikk midler til å slå seg ned i byen, kvinnen i ekteskapet fikk en livspartner kyn-
dig i forretninger, mens hennes foreldre fikk en svigersønn fra en kjøpmannsslekt med røtter i et europeisk handelsmiljø og kontak-

Eidsvollsmannen og jernverkseieren Jacob Aall (1773–1844) var en av mange i den danskættede overklassen som bidro til å legge grunnlaget for en ny norsk stat i 1814. Aall var en av pragmatikerne som gikk inn for en unionsløsning med Sverige, og støttet i riksforsamlingen grev Wedel Jarlsbergs unionsparti, til tross for sine sterke bånd til Danmark. Aall beklaget likevel adskillelsen fra Danmark – han trodde ikke at Norge kunne «... vente i sit eget Skjød at finde alle de videnskabeligen dannede Mænd som behøves for at ordne vaar Lovgivning, og for at besætte verdigen de Embeder, som kræver Talenter ...». Selv hadde Aall adskillige talenter. Blant annet oversatte og utga han Snorre Sturlasons kongesagaer (1838–39). Hans hovedverk er Erindringer som Bidrag til Norges Historie (1844–45), som er hans egen versjon av norsk historie i de første tiårene av 1800-tallet. På maleriet bærer Jacob Aall den danske Dannebrogordenens ridderkors, som han fikk i 1809. Senere ble han også tildelt den svenske Vasaordenen og Nordstjernen, foruten en tidlig norsk orden, Borgerdådsmedaljen i gull. Portrett antatt malt av Jacob Munch, datert 1817.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

ter i utlandet. På lignende måte ble varige bånd knyttet i andre norske byer.

Et passende parti

Normen var å gifte seg etter sin stand. Å gifte seg under sin stand ble ansett som upassende. Slekstens posisjon kunne stå på spill.

Fra slutten av 1700-tallet kom romantikken som en ny strømning i åndslivet, og med den skulle følelser for romantisk kjærlighet sterkere enn før snike seg inn i borgerskapets unge hjerter. I løpet av 1800-tallet ble slike følelser litt etter litt tatt med i betraktning som grunnlag for å stifte familie, i hvert fall hvis kjærligheten ikke var helt på avveie med hensyn til den utvalgte bakgrunn. Gradvis begynte det å glippe for det arrangerte ekteskap.

Wilhelm Frimann Koren Christie (1778–1849) stammer fra den skotske Chrystie-slekten som kom fra Skottland til Norge på 1600-tallet. Christie utdannet seg som jurist i København, der han lærte seg forvaltning og statsstyring som sekretær i Det danske kanselli, som var felles forvaltningsorgan for Danmark-Norge frem til 1814. I 1809 flyttet Christie til Bergen til stillingen som sorenskriver for Hordaland. Fem år senere var han delegat og sekretær for riksforsamlingen på Eidsvoll som 17. mai 1814 vedtok Norges grunnlov. Herfra er Christie mest kjent for sin innsats for å bevare Grunnloven gjennom sin ledelse av forhandlingene med Sverige høsten 1814. Denne skissen av ham er et forarbeid til Oscar Wergelands maleri Eidsvold 1814. Maleriet gjengir øyeblikket da forsamlingens president, Christian Magnus Falsen, leser opp fra paragrafen om grunnlovsendringer, mens Grunnlovens forsvarer, Christie, sitter ved siden av. Som den eneste i motivet stirrer han ut av bildet og møter betrakteren med et stødig blikk. Malt i årene 1882–85 tolkes motivet gjerne som et innlegg i den såkalte vetostriden, som skulle føre til parlamentarismens gjennombrudd i Norge.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Eidsvoll 1814

Embetsmann Kjeld Stub

Prest og offiser på 1600-tallet

Innvandrere fra Danmark, gift med datter av innvandrede danske landsmenn.

Kjeld Stub var en av sin tids fargerike skikkelser – en 1600-tallskjendis – og hans begivenhetsrike liv (1607–63) er en fortelling om embetsmannsstanden som vinner en stadig mer betydningsfull plass i hans århundre. Stub var en mangfoldig personlighet som tilsynelatende skiftet uanstrengt mellom å være en nidkjær prest i fred og en like nidkjær offiser i krig. Han utfoldet seg til fulle i begge embeter. I tillegg virket han både som kunstmaler, forretningsmann og storbonde.

Stub kom til Norge fra Varberg i Halland sør for Göteborg, som under hans oppvekst i likhet med Skåne ennå var en del av Danmark. I en alder av 28 år ble han utnevnt til den første sogneprest i den nye by Christiania som i hans tid ble bygd opp mellom vollene foran Akershus festning på kong Christian IVs befaling til erstatning for middelalderbyen i Bjørvika etter bybrannen i 1624.

Uforsonlig strid med borgermesteren

Før han fikk dette betydningsfulle prestekallet, hadde Stub studert ved universitetet i København, både teologi og matematikk, reist omkring i mange av Europas land, en stor del av tiden som «hushovmester for unge adelsmenn», gjennomført militære studier i Tyskland, Nederland og Frankrike, og kjempet som offiser i trettiårskrigen, der han avanserte til å bli ingeniørkaptein i den tyske keiserens hær. Under sine reiser møtte han Frankrikes sterke mann, kardinal Richelieu, som fikk ham til å gå over i fransk krigstjeneste som kaptein.

Som sogneprest i Christiania kom Stub i uforsonlig strid med byens mektige og selvbevisste borgermester, Lauritz Ruus. To menn med sterke egoer var på kollisjonskurs. Det gikk så langt at Stub nektet å gi borgermesteren nattverden og ville lyse ham i kirkens bann. Striden ble bilagt på Herredagen – en forsamling av rikets fremste menn – i Bergen 1641, ved en snedig løsning: Stub ble forflyttet til Ullensaker, mens presten der, Trugels Nielsøn, byttet kall med Stub og overtok etter ham i Christiania.

Fra alteret og ut i krigen

To år senere brøt krig ut med Sverige, omtalt

som «Hannibalfelden» etter Hannibal Sehested, som var stattholder i Norge på den tid. Stub skiftet nok en gang over til den militære profesjon. Med tittel av kammerråd ble han Sehesteds høyre hånd i krigen, ledet grensevaktsoldatene, styrte utbyggingen av festningsverker langs grensen, etablerte militær forsynings-tjeneste, bygde varder og organiserte vakthold. Han drev omfattende etterretning, skaffet den norske hærledelsen viktige opplysninger gjennom sine spioner i Sverige, og sto i spissen for krigspropagandaen mot svenskene. Noen av sine utgifter under krigen betalte han av egen lomme.

På denne tid var han med på å sette i gang det første trykkeriet i landet, og mens krigen pågikk, brukte han det til å utgi flyvebladene Aggershusiske Acters første Quartaelssum-

mariske Beskriffuelse. Dette var en forløper for aviser i Norge, et århundre i forveien.

Gift tre ganger

Etter krigens slutt i 1645 vendte Stub tilbake til sitt prestekall og avanserte til prost. Krigen med svenskene ble fulgt av strid med noen av bøndene i sognet som stevnet ham for det de mente var urimelige krav i samband med kirkelige handlinger. Ved siden av sine embeter drev Stub trelasthandel, var medeier av Eidsvold Jærnverk og ble en stor jordeier i området. Hans liv ble forkortet da han ble hardt skadet i en kjøreulykke og døde tre måneder senere.

Stub ble tre ganger standsmessig gift og to ganger enkemann, mens den tredje hustruen overlevde ham.

Disse to portrettene av Kjeld Stub og hans tredje kone Maren Mikkelsdatter er malt av en ukjent kunstner og viser ekteparet i stramme, konvensjonelle posisjoner. Han kledd i prestedrakt og hun dydig fremstilt med det vi kan anta er en religiøs bok i hendene. Et annet portrett av Stub gikk tapt da Ullensaker kirke brant ned i 1952. Det antas å ha vært malt av presten selv, og må derfor regnes blant de første selvportrettene som er utført i Norge. Foto: Anne-Lise Reinsfelt/ Norsk Folkemuseum

Første giftermål var med Karen Glostrup, datteren til biskopen Nils Glostrup, som kongen hadde sendt til Christiania fra Danmark. Med henne fikk han to sønner og en datter, hvorav en sønn levde opp.

Andre giftermål var med datteren til borgermester Anders Olufsen i Fredrikstad, Gunhild Andersdatter Olsen. Med henne fikk han tre sønner, hvorav én levde opp.

Tredje giftermål var med datteren til sogneprest Mikkel Andersen Aalborg i Vang, Maren Mikkelsdatter, som ble enke etter ham.

Med henne fikk han tre barn, som alle levde opp.

Ettermælet

Minnet etter Kjeld Stub levde lenge. Flere forfattere skrev dikt om ham, blant dem Claus Frimann på 1700-tallet og Jacob Breda Bull nærmere vår tid.

Bull skildrer i sitt dikt hvordan Kjeld Stub refser sine danske landsmenn, de mislikte futer, og krever at de skal bruke sine krefter i krigen mot svenskene i stedet for å utsuge

norske bønder:

«I kongelig Fogder som intet har gjort,
Kun Svie og Saar her i Lande,
Som Retfærdens Glavind har misbrugt saa sort,
Nu drage I Sværd og nu ride I fort
Og vise den arrige Fiende bort
Fra Norriges Riger og Strande.
Langt bedre for Gud er det Fienden at slaa
End Bønder at flaa!»

(Fra diktet «Kjeld Stub» i Norges Frihedssaga)

Skipper og forretningsmann Morten Juell

Fremst blant borgerskapet på 1700-tallet

Sønn av innvandrere fra Danmark, gift med innvandrer fra Skottland.

Morten Juell (1734–97) var født på gården Bjørneby i Solør, der den danske faren, Christian Juell, var fogd i distriktet. Også moren, Martha Hansdatter Leth, var av dansk familie. Morten giftet seg med Sara Chrystie (1736–73), født i Montrose i Skottland som datter av Andrew og Marjory Chrystie, begge skotske. Hennes far Andrew bygde opp en omfattende handelsvirksomhet i Moss.

I løpet av 14 års ekteskap fikk Morten Juell og Sara minst ti barn ifølge tidens kilder, hvorav fem vokste opp. Sara døde kort etter at det yngste barnet var født. I likhet med barnedødeligheten var dødeligheten høy for kvinner i barsel og etter barnefødsel.

Det var derfor ganske vanlig at menn overlevde sine hustruer og giftet seg på nytt. Året etter Saras død feiret Morten Juell bryllup med Anne Dorothea Stelling Falch. Med henne skal han ha fått tre barn. Dette ekteskapet var ikke lykkelig og endte i skilsmisse, en svært sjelden utgang på et samliv den gang.

Morten Juell hadde slått seg ned i Arendal, en livlig sjøfartsby med stor eksport av trelast fra tømmeret som ble fløtet på elven fra skogene inne i landet. Han drev allsidig, ble skipper og kjøpmann og satte penger i partsrederier og fast eiendom. Juell ble en av Arendals ledende menn.

Levde over evne

Seilskutebyen drev handel med Europa og etter hvert med Asia og de dansk-norske koloniene i Vestindia. Kontakten med England og Nederland var særlig sterk på Morten Juells tid, og England var et forbilde som borgerne i Arendal prøvde å ta etter.

Etter Juells død viste det seg at han hadde levd over evne. Hans dødsbo var fallitt. Sønnen Andreas måtte betale gjelden etter sin far.

Det kom for dagen at Juell hadde drevet for lånte midler, ingen ukjent forretningsmodell den gang heller. Gjelden var langt høyere enn verdiene han etterlot seg. Broren Nicolai hadde lenge kommet ham til unnsetning med panteobligasjoner og kausjon.

Familien fra Skottland

Morten Juells første svigerfar Andrew Chrystie og dennes bror var blant de mange skotter som skapte seg en levevei i Norge på utførsel

Portretter av Morten Juell (1734–1797) og Sara Chrystie (1736–1773). Bildene er miniatyrportretter i størrelse ca. 8 x 9 cm. I tillegg til å kunne henge på veggen var miniatyrportretter populære på smykker og andre personlige objekter. Dermed kunne man også ta bilder av sine kjære med seg. Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

av tømmer og trelast til de britiske øyer, og de giftet seg inn i norske familier. Andrew Chrysties datter Jacobine, søster til Sara, fikk en ektemann fra Thaulow-familien, også den innvandret, fra Danmark. Deres datter Alette ble gift med eidsvollsmannen Nicolai Wergeland, Henrik Wergelands far.

Således var den skotske innvandrerens Chrystie oldefar til Henrik Wergeland. En annen gren av den samme skotske familie

med navnet stavet Christie innvandret til Bergen og fikk svært mange velkjente norske etterkommere. Fremst blant disse var en annen eidsvollsmann, den tidligere omtalte Wilhelm F. K. Christie, som spilte en så sentral rolle i 1814.

ILLUSTRASJONER OG BILDETEKSTER: Trond Bjorli, Kari Telste, Erika Ravne Scott og Marie Fongaard Seim, Norsk Folkemuseum.

LESNING: Cappelens Norgeshistorie: Knut Myklands og Ståle Dyrviks bind om tiden 1648–1814. Aschehous Norgeshistorie: Bind av Øystein Rian, Sølvi Sogner, Ståle Dyrvik og Ole Feldbæk om tiden 1520–1830 Karsten Alnæs: *Historien om Norge. Under fremmed styre*. Gyldendal (1997). Sølvi Sogner (red): *I gode og vonde dager. Familieliv i Noreg frå reformasjonen til vår tid*. Samlaget (2003). Finn Holden: *Christian IVs by*. Dreyer (2012). Erik Rudeng: *Konsulens døtre. Portrett av en borgerlig familie*. Aschehoug (2016). Øystein Rian: *Sensuren i Danmark-Norge. Vilklårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Universitetsforlaget (2014). Boken favner langt videre enn tittelen antyder fordi den forteller så mye om samfunnsordningen og

samfunnsklimaet i dansketiden. Anbefales sterkt. Jens Arup Seip: *Teorien om det opinionsstyrte enevelde*. Universitetsforlaget (1958). Jacob B. Bull: *Norges Frihedssaga*. Gyldendal (1928). Haagen Krog Steffens: *Norske Slægter* (1912 og 1915). 233 norske slekter. Norsk Slektshistorisk Forening (2014). Ida Bull: *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning* NTNU (1998). Ullensaker bygdebok. Tidsskriftet St. Hallvard. Arendal Bys Historie. Publiserte familiehistorier. Norsk biografisk leksikon.

PÅ DENNE DAG

17 juli

1793: 25 år gamle Charlotte de Corday d'Armont blir henrettet for drapet på den sveitsiskfødte vitenskapsmannen og legen Jean-Paul Marat fire dager tidligere. Gjennom sin avis *L'Ami du peuple* (*Folkevennen*) oppfordret Marat til ytterligheter i oppgjøret med dem han anså som revolusjonens fiender, og angrep også den grunnlovsgivende nasjonalforsamlingen. Under rettssaken sa Corday: «Jeg drepte en mann for å redde 100.000.» Drapet på Marat blir opptakten til perioden av den franske revolusjonen som kalles skrekkveldet eller terroren.

1955: Det første Disneyland, ved Anaheim i California, åpner. Rundt halvparten av de ca. 28.000 menneskene hadde falske billetter.

FØDT: Knut Fægri (1909–2001). Norsk botaniker. Hadde pollenanalyse som spesialområde. Redaktør av tidsskriftet *Naturen* fra 1947 til 1977. Æresdoktor ved Uppsala universitet 1977. Kåret til «Årtusenets botaniker» sammen med seks andre under en verdens-kongress i USA i 1999.

Fortsetter side 27